

माध्यमिक तहमा महिला शिक्षकको शिक्षणमा सहभागिता

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र संकाय स्नातकोत्तर

तह एम.एड.द्वितीय वर्ष Ed. 598 को आंशिक

आवश्यकता पूरा गर्ने प्रयोजनका लागि

प्रस्तुत शोधपत्र

शोधार्थी

डिल्लीराम भट्टराई

त्रि.वि.द.न. ९-२-९-१०६५-२००१

क्या.रोल नं. - १७०/०६४/०६६

परीक्षा रोल नं. - २१४००३९

सुकुना बहमुखी क्याम्पस

शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग

इन्द्रपुर, मोरङ्ग

२०६७, असोज

त्रिभुवन विश्वविद्यालयद्वारा सम्बन्धन प्राप्त

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस

इन्द्रपुर, मोरङ

मिति :

सिफारिश पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, इन्द्रपुर, मोरङका शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग अन्तर्गत एम.एड. द्वितीय वर्षको विद्यार्थी श्री डिल्लीराम भट्टराईद्वारा माध्यमिक तहमा महिला शिक्षकको सहभागिता शीर्षकमा प्रस्तुत शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार गरिएको हो । स्वतन्त्र रूपमा तयार पारिएको यस शोधकार्यलाई आवश्यक मूल्याङ्कका लागि सिफारिस गर्दछु ।

मिति : .....

शि.स.भोजराज घिमिरे

शोध निर्देशक

त्रिभुवन विश्वविद्यालयद्वारा सम्बन्धन प्राप्त

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस

इन्द्रपुर, मोरङ

मिति :

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, ईन्द्रपुर मोरङको एम.एड. द्वितीय वर्षको विद्यार्थी श्री डिल्लीराम भट्टराईले त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्कायद्वारा सञ्चालित शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग अन्तर्गत एम.एड. तहको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्ने प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गर्नु भएको माध्यमिक तहमा महिला शिक्षकको सहभागिता शीर्षकको शोधपत्र निम्नानुसार मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ ।

शोध मूल्याङ्कन समिति

क्र.स.	नाम,थर	पद	हस्ताक्षर
१	उप.प्रा. लक्ष्मीकुमार श्रेष्ठ	विभागीय प्रमुख	
२	शि.स भोजराज घिमिरे	शोध निर्देशक	
३		वाह्य परीक्षक	

मिति : .....

कृतज्ञता

शिक्षा शास्त्र सङ्काय, स्नातकोत्तर तह (एम. एड्.) द्वितीय वर्षको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि यो शोधपत्र तयार गरिएको हो । कुनै पनि समस्याको कारण अवस्था तथा समाधानको उपाय पत्ता लगाई निराकरण गर्न शोध कार्य आवश्यक पर्न जान्छ, त्यसैले मैले प्रस्तुत “माध्यमिक तहमा महिला शिक्षकको सहभागिता” एक अध्ययन शीर्षकको शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा मेरा आदरणीय गुरु प्राध्यापक श्री भोजराज घिमिरेज्यूको सफल निर्देशन, सल्लाह, सुझाव र मार्गचित्र कोर्नका लागि आफ्नो अमूल्य समयलाई सुरुदेखि अन्त्यसम्म गर्नुभएको अमूल्य योगदान र सहयोगले गर्दा उहाँलाई हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । साथै विभागीय प्रमुख उपप्राध्यापक श्री लक्ष्मीकुमार श्रेष्ठज्यू र श्री खगेन्द्र लुईटेलप्रति आभार प्रकट गर्दछु । शोध तयार गर्ने समयमा मलाई घच्चच्याइरहनु हुने क्याम्पस प्रमुख श्री पीतकुमार श्रेष्ठ लगायत सम्पूर्ण प्राध्यापकहरुमा हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । अध्ययनको क्रममा आवश्यक सूचना तथा तथ्याङ्क संलकनमा सहयोग पुऱ्याउनुहुने ताप्लेजुडका जि. शि. अ. श्री राजकुमार वि.क.ज्यू, वि. नि. श्री कृष्णप्रसाद निरौला र योगेश्वर भट्टराई लगायत सम्पूर्ण जि. शि. का. परिवारका साथै नमुना विद्यालयका प्र. अ. हरु, वि. व्य. स. अध्यक्षहरु, महिला शिक्षकहरु लगायत सम्पूर्ण विद्यार्थी वर्गमा हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दछु ।

अध्ययनको क्रममा आवश्यक वातावरण मिलाइदिनु हुने स्वयं कार्यरत विद्यालय श्री लक्ष्मी माध्यमिक विद्यालय, लिडतेपका प्र. अ. श्री राजकुमार दास लगायत सम्पूर्ण समकर्मि साथीहरु, श्री मैवाखोला उ.मा. वि., तेम्बेका लाइब्रेरियनज्यूहरुप्रति आभार प्रकट गर्दछु । मेरो लेखन कार्यमा प्रेरणा र उत्साह जगाउने मेरो परिवार, अग्रजहरु लगायत मेरा सम्पूर्ण मित्रहरुको सुझाव र सहयोग प्रति आभारी रहेको छु ।

यस शोधपत्रलाई टाइप गरिदिनुहुने श्री मैवाखोला उ.मा.वि., तेम्बेमा कम्प्युटर कक्षमा कार्यरत भाइ प्रेमबहादुर वनेमलाई हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु ।

डिल्लीराम भट्टराई
एम. एड्. दोस्रो वर्ष
सुकुना बहुमुखी क्याम्पस
इन्द्रपुर, मोरङ

शोधसार

माध्यमिक तहमा महिला शिक्षकको शिक्षणमा सहभागिता नामक यस शोध अध्ययनले महिला शिक्षकको सहभागितामूलक अवस्थाको चित्रण गरेको छ । महिला शिक्षकले विद्यार्थीको सिकाईमा पारेको प्रभाव साथै महिला शिक्षकको सहभागितामा देखिएका समस्याहरु र समाधानका उपायहरु समेत पत्ता लगाउने जस्ता विषयमा यो शोध केन्द्रित रहेको छ । यो शोधपत्र गुणात्मक र परिणात्मक दुवै अध्ययन विधिमा आधारित छ । वास्तविकताको गहिराईमा पुगी यथार्थता पत्ता लगाउन दुवै विधि उपयोगी देखिएकाले शाब्दिक तथा संख्यात्मक आधारमा अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनको उद्देश्य पूरा गर्नका लागि उद्देश्यमूलक नमुना छनोट र सम्भावनायुक्त नमुना छनोट दुवै विधिका आधारमा ताप्लेजुङ जिल्लाको दुईवटा स्रोतकेन्द्र (तेम्बे र खोक्लिङ) मा रहेका पाँचवटा शुद्ध सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयलाई नमुनाका रूपमा लिई तथ्याङ्क संकलनका लागि विद्यार्थी, महिला शिक्षक, प्रधानाध्यापक, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षहरु, विद्यालय निरीक्षक र जिल्ला शिक्षा अधिकारीलाई छनोट गरिएको छ । यस परिस्थिति र आर्थिक पक्षलाई ध्यानमा राखी कुल क्षेत्रफलको सानो भागलाई नमुनाको रूपमा अध्ययन गरिएको छ । यिनै नमुनाबाट प्राप्त तथ्यलाई तालिकीकरणबाट प्रस्तुतिकरण गर्दै जिल्लाको शैक्षिक तथ्याङ्कसम्म तुलना गरी महिला शिक्षाको अवस्थालाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस अध्ययनमा प्राकृतिक तथा सहभागिता उन्मुख सिद्धान्त र मानव सम्बन्धको सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरी प्राप्त निष्कर्षलाई पनि अध्ययनमा समावेश गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनबाट माध्यमिक तहमा महिला शिक्षाको सहभागिता न्यून रहेको, अधिकांश कार्यरत शिक्षकहरु तालिम प्राप्त नै देखिएको छ । महिला शिक्षकहरुले विषयगत शिक्षणलाई बढी जोड दिएको तथा विद्यार्थीकेन्द्रित विधिबाट शिक्षण गरेको पाइएको छ । विद्यालयमा छात्र भर्नादर बढ्दो रहेको साथै उत्तीर्ण दर पनि बढ्दो रहेको पाइन्छ । कक्षा दोहोर्‍याउने र बीचैमा विद्यालय छोड्ने संख्या न्यून रहेको र घट्दो क्रममा रहेको देखिएको छ । महिला शिक्षक सहभागिता तुलनात्मक रूपमा न्यून रहनुमा समाजमा लैङ्गिक विभेद, सामाजिक कुसंस्कार, योग्यता र प्रतिस्पर्धामा कमी, आर्थिक

अभाव, चेतनाको कमी, प्रभावहीन व्यवस्थापन, सरकारको फितलो नीति नियम, घरायसी कार्यमा बढी रहनु पर्ने साथै स्वयं सचेत नहुने बुँदाहरु उल्लेखित छन् ।

महिला शिक्षकको शिक्षणमा सहभागिता वृद्धि गरी प्रभावकारिता बढाउनका लागि समान रूपमा सहभागी गराउने, महिला सशक्तिकरणमा जोड दिने, ऐन तथा नियममा विशेष आरक्षणको व्यवस्था गरिनुपर्ने, तालिमलाई प्रभाकारी बनाउनु पर्ने, नियुक्ति प्रक्रियामा महिलालाई जोड दिइनु पर्ने, प्रशासकीय र व्यवस्थापकीय नेतृत्वमा प्रोत्साहन गर्नुपर्ने र स्वजागरण जनचेतनाको विकास गर्ने अगाडि बढ्नुपर्ने देखिएको छ, त्यसैले शिक्षणको विकास गर्नका लागि महिला सहभागिता अत्यन्त आवश्यक परेकोले शिक्षाक्षेत्रको स्तम्भको रूपमा रहेको माध्यमिक तहमा महिला शिक्षकको सहभागिता वृद्धि गरी प्रभावकारी रूपमा शिक्षण सिकाई भएमा विद्यार्थीले वास्तविक ज्ञान, सीप र दक्षता हासिल गर्न सक्दछन् ।

विषयसूची

शीर्षक	पेज नं.
सिफारिस पत्र	i
स्वीकृति पत्र	ii
कृतज्ञता ज्ञापन	iii
शोधसार	iv
विषयसूची	vi
तालिकासूची	ix
संक्षिप्त शब्दावली	x

परिच्छेद : एक परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्याको कथन	७
१.३ अध्ययनको औचित्य	८
१.४ अध्ययनका उद्देश्य	९
१.५ अनुसन्धान प्रश्नावली	९
१.६ अध्ययनका परिसीमाहरू	९
१.७ शब्दहरूको परिभाषा	१०

परिच्छेद : दुई

अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका एवं सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

२.१ अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका	११
२.२ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन	१४
२.३ पुनरावलोकनको शैक्षिक उपादेयता	१९

परिच्छेद : तीन अध्ययन विधि

३.१ अनुसन्धानात्मक ढाँचा	२१
३.२ तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया	२१
३.२.१ जनसङ्ख्या	२१
३.२.२ नमूनाको आकार	२१
३.२.३ नमूना छनौट विधि	२२
३.२.४ नमूना छनौटको आधार	२२
३.३ अनुसन्धानका साधन	२२
(क) प्रश्नावली	२२
(ख) दस्तावेज विश्लेषण	२२
(ग) अन्तर्वार्ता	२३
३.४ तथ्याङ्कका स्रोत	२३
३.५ तथ्याङ्कको विश्लेषण प्रक्रिया	२३

परिच्छेद: चार तथ्याङ्कको विश्लेषण र व्याख्या

४.१ माध्यमिक तहमा महिला शिक्षकको सहभागिता	२४
४.१.१ माध्यमिक तहमा महिला शिक्षकको वर्तमान अवस्था	२४
४.१.२ माध्यमिक तहमा महिला शिक्षकको सेवा विवरण	२५
४.१.३ महिला शिक्षकको तालिममा सहभागिता	२६
४.१.४ शिक्षणमा महिला सहभागिता	३७
४.१.५ विद्यालय, शिक्षक, महिला शिक्षक तथा विद्यार्थीको अवस्था	२७
४.१.६ विद्यालय व्यवस्थापन समितिमा महिला सहभागिता	२८
४.२ माध्यमिक तहमा महिला शिक्षकको संलग्नताले शिक्षण सिकाईमा खेलेको भूमिका	३०
४.२.१ अध्ययन क्षेत्रमा माध्यमिक तहका विद्यार्थीको स्थिति	३०
४.२.२ नमूना छनौट गरिएको माध्यमिक तहमा छात्र छात्राको भर्ना स्थिति २०६४।०६६	३०
४.२.३ माध्यमिक तहमा कक्षा दोहोर्‍याउने छात्र/छात्राको अवस्था २०६४।०६६	३१
४.२.४ माध्यमिक तहमा बीचैमा कक्षा छोड्ने दर अवस्था विवरण २०६४।२०६६	३१
४.३ माध्यमिक तहमा महिला शिक्षकको प्रभावकारी शिक्षण	३२

४.३.१ महिला शिक्षकको सिकाईप्रति विद्यार्थीको धारणा	३३
४.३.२ शिक्षणको महिला शिक्षकको अवस्था	३४
४.३.३ महिला शिक्षकको शिक्षण कार्यमा वि. व्य. स. अध्यक्षको धारणा	३५
४.३.४ महिला शिक्षकले शिक्षामा पारेको प्रभावमा प्रधानाध्यापकको धारणा	३६
४.४ महिला शिक्षकको सहभागिता सम्बन्धी समस्या र समाधानको उपाय	३८
४.४.१ महिला शिक्षकको सहभागिता सम्बन्धी समस्या	३८
४.४.२ समस्या समाधानको उपाय	३९

परिच्छेद: पाँच

प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझाव

५.१ प्राप्ति	४१
५.२ निष्कर्ष	४२
५.३ सुझावहरु	४३

सन्दर्भ सूची

अनुसूचीहरु

तालिका सूची

क्र. सं.	तालिका शीर्षक	पेज नं.
१	नमुनाको आकार	२१
२	अध्ययन क्षेत्रमा महिला शिक्षकको सहभागिताको वर्तमान अवस्था	२४
३	माध्यमिक तहमा महिला शिक्षकहरूको सेवा विवरण	२५
४	महिला शिक्षाको तालिम विवरण	२६
५	महिला शिक्षकको शिक्षणमा सहभागिता	२७
६	विद्यालय, शिक्षक र विद्यार्थी अनुपात	२८
७	विद्यालय व्यवस्थापन समितिमा महिला सहभागिता	२९
८	महिला शिक्षकको सिकाईमा विद्यार्थीले दिएको धारणा	३३
९	शिक्षणमा महिला शिक्षकको अवस्था	३४
१०.	महिला शिक्षकको शिक्षण कार्यान्वयनमा वि. व्य. स. अध्यक्षको धारणा	३५
११.	महिला शिक्षकको शिक्षणमा प्र. अ.को धारणा	३७

संक्षिप्त शब्दावली

ई. सं.	:	ईस्वी सम्वत्
जि. शि. का.	:	जिल्ला शिक्षा कार्यालय
नि. मा. वि.	:	निम्न माध्यमिक विद्यालय
प्र. अ.	:	प्रधानाध्यापक
म. स.	:	महिला संख्या
मा. वि.	:	माध्यमिक विद्यालय
वि. नि.	:	विद्यालय निरीक्षक
वि. व्य . स.	:	विद्यालय व्यवस्थापन समिति
शै. सं.	:	शैक्षिक सत्र
क्षे. शि. नि.	:	क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालय
त्रि. वि.	:	त्रिभुवन विश्वविद्यालय